
הסיפור שאינו נגמר

מתחילה להצר את צעדיו; הדורות הבאים נוהגים בה זלזול גובר והולך ומפקירים חלקים מהותיים שלה ככל שנוקף הזמן, וסופה שהיא ננטשת בידי הדור אחרון, נטישה המותירה אחריה חלל גדול שכל כולו מין "חור מול חור". נדמה שניתוח זה של המצב היה ברירת המחדל של השיח התרבותי היהודי עד לעת האחרונה. המורשת היהודית, שהונחה בקרן הזווית של התרבות הישראלית החדשה, נדמתה לרבים כבגד בלוי אשר אינו הולם את החיוניות והדינמיות של התרבות הצעירה שהתעצבה בארץ ישראל. ברם, היום דומה שאחיזתה של עמדה זו בתודעה התרבותית של הישראלים שוב איננה מוצקה כשהייתה, והיא הולכת ומפנה את מקומה – בחוגים מסוימים לפחות – לגישות אינטלקטואליות אחרות, קשובות יותר לקולה של המסורת, שלכולן משותף הרצון להאיר מחדש את חשכת העבר היהודי.

זאת הכוונה העומדת ביסוד האנציקלופדיה של הסיפור היהודי, בעריכת יואב אלשטיין, אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי, מן המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן. בסתירה כמעט חתרנית לדעה הרווחת, טוענים עורכי האנציקלופדיה שהתרבות היהודית – וליתר דיוק תרבות הסיפור היהודית – לא איבדה מאומה מחיוניותה במהלך הדורות אלא להפך, הלכה ונעשתה עשירה ועמוקה יותר, ככדור שלג המתגלגל במורד וסופח

האנציקלופדיה של הסיפור היהודי
בעריכת יואב אלשטיין, אבידב ליפסקר,
רלה קושלבסקי

אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה

373 עמודים

ביקורת: עידו חברוני

מעשה במעיל של חורף שתפר החייט לגדליהו בכורו. כאשר גדל הנער עבר המעיל אחר כבוד לבא בתור – שמריהו-לייזר – וזה, בבגרותו, העבירו לביילה. כך עבר המעיל מילד לילד וכל אחד הותיר בו את רישומו – זה פקע את שרווליו וזו מרטה את הבטנה, זו איבדה את הכיסים וזה ניקב בו חור בברך. על סופו של הבגד האומלל – הוא גיבורו של השיר 'גלגוליו של מעיל' מאת הסופרת היידית קדיה מולודובסקי ובתרגומו של נתן אלטרמן – מדווח צעיר הבנים, פרץ: "צד ימין אני מסרתי/ לחתול אשר זכרתי, / חלק שמאל אני שלחתי/ לחתול אשר שכחתי/ והיתר – חור מול חור – / תקבלו לפי התור".

המעשייה על גלגוליו של המעיל עשויה לשמש משל עגום לדלדולה של המסורת היהודית במרוצת הדורות. בתחילה נמסרת המסורת אחר כבוד מאב לבנו בכורו; זה שוכח לה את חסד נעוריה מיד כשהיא

אליו בדרכו רכיבים חדשים. ואמנם, למקרא הכרך הראשון של עבודתם המקיפה והיסודית נוצר הרושם שהקביעה המופרכת-לכאורה המופיעה בשירה של מולדובסקי – "עוד שנה – המעיל כאילו/ עוד יותר יפה אפילו" – הולמת להפליא גם את תיאור התפתחותו של הסיפור היהודי.

פרויקט התמטולוגיה של ספרות עם ישראל, שהוליד את האנציקלופדיה של הסיפור היהודי, פועל זה כמה שנים באוניברסיטת בר-אילן, בראשותם של עורכי הכרך הראשון. במסגרת הפרויקט נאספים חומרי סיפור יהודיים מכל התקופות ומכל הז'אנרים ומטופלים במתודה הייחודית שפיתחו אלשטיין וליפסקר, המבקשת לטפל בתופעת ריבוי הגרסאות הפנים-תרבותיות של הסיפור היהודי. מלאכת איסוף גרסאותיו השונות של סיפור אחד היא פעילות אקדמית מוכרת בתחום חקר המעשייה הבינלאומי, והיו לה הדים גם במרחב התרבותי היהודי, אך לפני פרויקט התמטולוגיה לא קם לה גואל בקרב חוקרי הספרות העברית.

כבר בראשית דרכם נדהמו החוקרים הישראליים לגלות את העושר הרב הטמון באוצר הסיפור היהודי. אם בספרות הבינלאומית נמצאו לעתים עד כארבעים גרסאות רב-לשוניות לסיפור אחד, הרי שבמסורת היהודית נמצאו סיפורים רבים שלהם כשמונים גרסאות בשפה העברית לבדה, ואלה נפרשות לעתים על פני ההיסטוריה היהודית הכתובה כולה. סיפור יוסף ואשת פוטיפר, למשל, מוצג לראשונה במקרא, ואז שב ומופיע בצורות שונות בספרים החיצוניים, בספרות ימי הביניים, בחיבוריהם של סופרי ההשכלה ובגרסאות בנות ימינו. ריבוי הגרסאות

ופרישתן ההיסטורית הרחבה הציבה בפני החוקרים בעיה ייחודית: מצד אחד, יש כאן גילוי מהותי של מעין גנום תרבותי על-זמני, של ארכיטיפים שאינם חדלים להוות מוקד משיכה ליהודים בני התקופות השונות; מצד אחר, פעמים רבות מופיעים שינויים בנימת הסיפור, בפרטיו ואפילו במטרתו. בעיה זו עוררה את הצורך במתודה מחקרית שתוכל לנוע על הציר שבין הדמיון לְשוני שבסיפורים, ושיהיה בכוחה לענות על כמה שאלות חשובות: כיצד קובעים איזה סיפור שייך לאיזו סדרה תמטית – כלומר מתי מדובר בשרשרת גרסאות שונות של סיפור אחד ומתי מדובר בסיפור "אחר"? וכיצד אפשר לראות בשלל גרסאותיו של סיפור מכלול אחד, ועם זאת לשמור על העושר והייחודיות של כל אחת מצורותיו?

כמענה לבעיות אלו פיתחו אלשטיין וליפסקר גישה הרואה את מושאי מחקרם לא כיחידות אוטונומיות אלא כפרטים היושבים על שני צירים: דיאכרוני וסינכרוני. בציר הדיאכרוני נתפסת היצירה היחידה כחלק מרצף היצירה היהודית לדורותיה; בציר הסינכרוני ממוקמת היצירה בתוך ההקשר ההיסטורי-חברתי שבמסגרתו התגבשה. כדי להתמודד עם שני הממדים הללו נבנתה מתודה הבוחנת את היצירה הספרותית מארבעה היבטים עיקריים: החומרים המרכיבים אותה (המוטיבים), "מוטיפים" בלשון המחברים, אבני היסוד הבסיסיות של היצירה); הפונקציה (היחידה הסיפורית הבסיסית שיש לה תפקיד בקידום העלילה); התבנית (מבנה הסיפור, מערך הארגון הבסיסי של הפונקציות); והאידיאה שלה ("טלוס", הרעיון שהיא מבקשת לבטא). ככלל, תבנית הסיפור היא הקובעת את השתייכותו לסדרה תמטית

הדבש", "מעשה בספר בראשית" וסיפורו של "האפיפיון היהודי".

מאמרו של אלשטיין נותן בידינו דוגמה מרתקת לשינויים החלים במישורים השונים של סיפור אחד. במוקד מחקרו נמצא הסיפור על שלמה המלך אשר כלא את בתו במגדל, לאחר שחזה כי יעלה בגורלה להינשא לנער עני. על אף שלמגדל אין דלת והוא מוקף שומרים, מצליח הנער להגיע אל הנערה בדרך פלאית (עטוף בעורו של פגר הנישא בטפריו של נשר ענקי), למצוא חן בעיניה ולשאתה לאישה. התמה מופיעה לראשונה במדרש תנחומא, שבה ונזכרת בספר הזוהר ובמגדל עון לרמח"ל, וגרסתה האחרונה – לעת עתה – מצויה בעיבודיו של ביאליק. תנודות מובהקות מבחינת החומרים המרכיבים את היצירה אפשר למצוא באחת מגרסאות הסיפור, העשירה במשקעים מתרבות האבירים של ימי הביניים: גיבור העלילה הוא נושא כליו של אביר, והוא נכנס למגדל אגב קריעת הגג – מה שמעיד על היותו עשוי עור, כמקובל באירופה של ימי הביניים. תיאור המשתה בבית המלך אף הוא מובא בהרחבה רבה, על שלל גינוני החצר האופייניים לתקופה. במישור האידיאי בולטים ההבדלים בין הגרסה הראשונה ובין גרסאותיו של ביאליק, המוכרות כ"אגדת שלושה וארבעה" נוסח ראשון ושני, ואף בינן לבין עצמן: בעוד בגרסת תנחומא מכוון הסיפור כלפי הממד המטפיזי, והוא אמור לבטא את אי-יכולתו של האדם למרוד בגזירה האלוהית, הרי שבגרסתו הראשונה של ביאליק משנת 1917 מתאפיין הסיפור בגישה אנתרופוצנטרית יותר, כיאה לרוח הזמן, ובשנייה, שפורסמה כשתים-עשרה שנה לאחר מכן, מובלט הארוס כמניע העיקרי של העלילה.

מסוימת, ואילו בשאר הבחינות יכולים להתגלות שינויים – לעתים מהותיים – בין הגרסאות. הבדלים במוטיבים מלמדים פעמים רבות על ההקשר הריאלי שבתוכו נוצר הסיפור, בעוד הבדלים בטלוס מעידים על עולם הרעיונות של הסביבה שבקרבה התנסחה הגרסה המסוימת. מקץ כמה שנים של מחקר, כנסים ופרסומים בבמות שונות, זכה כאמור הפרויקט התמטולוגי לבמה משלו. הספר, שאמור להיות הראשון בסדרה של כרכים, מחולק לשניים: חלקו הראשון פותח במאמר פרוגרמטי של יוצרי המתודה ובו סקירה היסטורית של ניצני העיסוק התמטולוגי היהודי, החל באסופות הסיפורים של המאה התשע-עשרה, המשך בספר האגדה של ביאליק ורבינצקי ובמקור ישראלי של ברויז'בסקי, וכלה במחקרים מן העת האחרונה. המבוא מתווה גם את דרכו של הפרויקט שבמרכזו הספר, אגב התייחסות למחקר התמטולוגי הבינלאומי. לאחר הפתיחה מופיעים בספר מאמרים העוסקים בתמות ספציפיות: יואב אלשטיין מנתח את התמה "בת מלך כלואה במגדל"; אבידב ליפסקר דן בדמות הצדיק שלראשו הילה בגלגוליה השונים; רלה קושלבסקי עוסקת במדרשי פטירת משה רבנו; יפה ברלוביץ' סוקרת את אסופת הסיפורים של זאב יעבץ ועוד. מאמרים אלו מדגימים את מגוון האפשרויות הגלומות במתודה החדשה.

בחלקו השני של הכרך מובאים תשעה ערכים ראשונים של האנציקלופדיה, הבנויים בתבנית קבועה: אקספוזיציה, המגוללת את תוכנה של התמה באופן חופשי; תבניתה הקבועה של התמה; מעקב אחר התפתחותה וגלגוליה; דיון קצר במוטיבים ראיניים לציון; ורשימה מלאה של כל גרסאות הסיפור הנידון. בין הערכים: "כדי

מאמרו של אלשטיין, כמו שאר המאמרים באנציקלופדיה, מבהיר לנו את משמעותו הרחבה של הפרויקט התמטולוגי, שמלבד מתודה מחקרית מקורית מציג גם עמדה חדשה בחקר הספרות העברית. במקום מחקר סינכרוני, הכבול למחבר, לתקופה או לז'אנר ספציפי, מוצע כאן לקרוא מחקר דיאכרוני, המושתת על תפיסת הפנומן הספרותי כאובייקט תרבותי התפתחותי, שאי-אפשר להבין את חלקיו ללא בחינת יחסם אל המכלול. היטיב לנסח זאת ג'ון הולנדר, בספרו התחבולה המלודית - דפוסים פיקטיביים בפואטיקה:

שיר מתייחס לשיר קודם כאילו הוצגה בו שאלה והוא נותן לה תשובה, מפרש אותה, מוסיף לה ביאורים, משנה אותה על פי דרכה של השירה לומר, "במילים אחרות..." במונחים אלו ניתן לומר כי כל תולדות השירה מורכבות משורה של תשובות לטקסטים הראשונים - הומרוס וספר בראשית - שבעצמם נהפכים לשאלות המופנות אל שלשלת דורות של משיבים.

יישומה של עמדה זו במרחב הספרותי היהודי היא אפוא היענות לצו הבסיסי ביותר של היצירה הספרותית. יתרה מזו, זוהי הצהרת כוונות ברורה בדבר מיצובה של הספרות העברית החדשה כחוליה נוספת ברשרת היצירה היהודית ולא כיצירה שעלתה פתאום מקצף גלי הים התיכון. ובמילותיהם של עורכי הספר: "אין להבין או לפרש כהלכה תופעות ספרותיות בעלות גיבוש מאוחר (כגון הספרות העברית החדשה) בלי לעקוב בשיטתיות אחר הגניאולוגיה של התפתחותן".

פרויקט התמטולוגיה - כפי שנרמז כבר בפתיחת המאמר - מבטא מגמה רחבה יותר של עניין הולך וגובר

במורשת היהדות הקלסית, הן בעולם האקדמי והן בקרב הציבור המשכיל הרחב. חקר ספרות חז"ל, הקבלה, החסידות והפולקלור היהודי זוכה בשנים האחרונות לפריחה חסרת תקדים. בד בבד, במקומות רבים צצים בתי מדרש - לאודווקאדתיים - המבקשים לגשר בין יהודים מודרניים למסורת אבותיהם.

אולם, תופעה מבורכת זו סובלת משתי "מחלות ילדות" עיקריות. הראשונה שבהן היא הסלקטיביות של תחומי הלימוד. כל תחום ידע מתמקד בתקופה או בז'אנר מסוים מתוך הספקטרום הרחב של התרבות היהודית ומשקיע בו את כל מרצו. ההתמקדות בנקודה מסוימת ברצף של ההיסטוריה היהודית אמנם מוליכה לספציפיקציה של התחום - שקשה להמעיט בחשיבות הישגיה - אך בה בעת היא מחמיצה את ממד ההתפתחות וההשתנות ואת העושר והגיוון של הפרספקטיבה הרחבה.

ה"מחלה" השנייה, והחמורה יותר, לדעתי, היא הטכניקות הפרשניות שמפעילים רבים מן העוסקים בתחום - הן החוקרים והן הלומדים במסגרות לא-אקדמיות, מי במודע ומי כמעט שלא במודע. ברוח התיאוריות הביקורתיות האפנתיות רווח היום השימוש בכלים פרשניים שפותחו מלכתחילה כאמצעים של התנגדות למושא המחקר שלהם. קריאה "פמיניסטית", למשל, נועדה מלכתחילה לחשוף את הנחות היסוד הפאלוצנטריות של הטקסטים המרכזיים של התרבות במטרה לערער על השקפת העולם ה"דכאנית" העומדת בבסיסם. בחינת אוצרות העבר היהודי מבעד לפריזמה פמיניסטית יכולה מן הסתם לספק תובנות מעניינות לחוקרי המגדר, אבל ספק אם היא מקדמת את הידע שלנו

להתרשם, נבנה מתוך דיאלוג אמיתי עם מושאי מחקרו. בניגוד לקריאות ה"חתרניות" הרווחות באקדמיה, המתודה המוצגת באנציקלופדיה של הסיפור היהודי עומדת על חשיבות הכרת האובייקט עצמו בתוך הקשריו הבסיסיים – הדיאכרוניים (מורשתו התרבותית) והסינכרוניים (ההווה הממשי שלו) – בטרם יופעל עליו שיפוט חיצוני.

למרות הביקורת על חלק משיטות המחקר המקובלות כיום במדעי היהדות, ראוי להכיר בחשיבותה של השאיפה העומדת ביסודן – השאיפה להפוך את מורשת הדורות היהודית רלוונטית יותר לימים אלה, או, בלשונו של חוקר תרבות חז"ל דניאל בויארין, לחפש אחר "עבר [ה]ניתן לשימוש". בבואם לדלות מבאר מורשתם מבקשים רבים מן "היהודים החדשים" כלים שיאפשרו להם לגשר על הפער שבין העבר למציאות שבה הם חיים כיום. בנקודה זו תורם לנו הפרויקט התמטולוגי תרומה חשובה ביותר: סדרות הסיפורים הנחשפות בפנינו בין דפיה של האנציקלופדיה של הסיפור היהודי מתעדות בעצם את שלל התגובות השונות שהציעו בני הדורות הקודמים לאותה בעיה בסיסית. תגובות אלו, הנשענות על נאמנות לחומרים הקדומים מחד והתאמתם למציאות המשתנה מאידך, מעניקות משמעות מרתקת ורלוונטית במיוחד למושג "המשכיות".

יתר על כן, מלבד השינוי המתודי שהפרויקט התמטולוגי מציע לחוקרי המסורת, הוא עשוי להשפיע גם על הדרך שבה תיווצרנה יצירות חדשות בהווה ובעתיד היהודי. דור היוצרים החדש, שלא גדל על ברכי העבר, יוכל למצוא כאן צוהר לאוצר הבלום שהעמידו הדורות הקודמים ולמגוון אפשרויות המימוש של הצופן

על היהדות. יתרה מזו, לפרשנות מתנגדת, או בשמה הרווח "קריאה חתרנית", יש לדעתי מקום רק מן הקריאה השנייה של הטקסט ולא בראשונה. אלא שלמרבה הצער, במקרים רבים הפרשן ממהר לבקר את הטקסט עוד בטרם למד להכירו די הצורך. ואכן, לא אחת מתברר שהתנגדותו מכוונת כלפי משהו שאיננו נמצא כלל בטקסט אלא בתודעתו בלבד.

כאן בא לידי ביטוי הערך המוסף של פרויקט התמטולוגיה. המתודה החדשנית המוצעת באנציקלופדיה של הסיפור היהודי מציעה מענה עקרוני לבעיות אלו דרך השילוב הייחודי שלה בין שני צירים – הדיאכרוני והסינכרוני.

ההתחשבות בממד הדיאכרוני קוראת תיגר על הניתוק המקובל של פיסת זמן אחת מציר הרצף הגדול. במקום להתמקד במקטע אחד מן העבר, מנותק מהקשר וממגע משמעותי עם ההווה, מציעה האנציקלופדיה לקורא רצף התפתחותי שנמשך מאות בשנים. היחשפות לפרספקטיבה רחבה זו חיונית, לדעתי, גם לחוקר המעוניין בפן אחד בלבד של הרצף, שכן נקודת המבט התמטולוגית תספק לו תפיסה טובה יותר של ההקשר ההיסטורי והתרבותי שבו נוצר והתגבש מושא מחקרו. ככלה הצועדת לחופתה בלוויית הוריה – עוד מנהג נפלא שאיבד את קסמו בעיני היהודים החדשים – יקבל כאן החוקר את הטקסט המעניין אותו בליווי המטען הגנטי ההכרחי שלו.

משמעותית במידה לא-פחותה היא האלטרנטיבה שמציבה המתודה של האנציקלופדיה לנוהג האקדמי הרווח לעקוד טקסטים יהודיים על מיטות סדום תיאורטיות שונות ומשונות, שלעתים קרובות פשוט אינן הולמות את החומר הנחקר. הפרויקט התמטולוגי, כך ניתן

לדל"ת אמותיו של עולם המחקר, כדאי
אולי לחשוב על הוצאת מהדורה נגישה
יותר לקורא צמא הדעת שאינו שייך
לעולם האקדמי. בצורתה הנוכחית שמור
לאנציקלופדיה מקום של כבוד בכל
ספריית מחקר ראויה לשמה; הוצאתה
בגרסה "עממית" יותר תבצר את מעמדה
כספר חובה לכל קורא יהודי משכיל.

---

*עידו חברוני הוא עמית בתכנית לתארים
מתקדמים ופוסט-דוקטורנטים של המכון
לפילוסופיה, פוליטיקה ודת במרכז שלם.*

הגנטי התרבותי שלו. ואמנם, התעקשותם
של יוצרי האנציקלופדיה למקם כל גרסה
של סיפור מעשייה בהקשרה ההיסטורי
הריאלי חושפת לא רק את מבני-העל של
התודעה היהודית, אלא גם ספקטרום רחב
של מנהגים וצורות חיים, שאילולא קם
פרויקט זה היו נידונים מן הסתם לתהום
השכחה הקולקטיבית.

דווקא בשל המעלות הללו, קשה
שלא להצטער קמעא על צביונו האקדמי
המובהק של הפרויקט. כדי שהשפעתה
של האנציקלופדיה אכן תחרוג מעבר